

ЛЕСЯ УКРАЇНКА ТА УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ

В. Єрмоленко, Т. Гундорова, Т. Огаркова, О. Забужко,
В. Волковський, Т. Кононенко, К. Зборовська (укладач)¹

Володимир ЄРМОЛЕНКО, кандидат філософських наук,
доктор політичних студій (Франція), старший викладач кафедри
літературознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія»

1. Яке значення Лесі Українки для формування української ідентичності?

Леся Українка порушила питання української ідентичності у значно глобальнішому вимірі. Вона зробила *цілий світ* сценою рефлексії України про саму себе. Її твори — це вже не інтроспекція ідентичності, як у багатьох її сучасників і попередників; це *екстраспекція* ідентичності. Це не лише погляд на себе зсередини, через «внутрішній досвід» спільноти — а й погляд на себе ззовні, крізь дзеркала інших спільнот і культур. Саме тому, коли ми читаємо її твори про боротьбу греків проти римлян («Оргія»), боротьбу шотландців проти англійців чи зраду шотландської аристократії («Роберт Брюс, король шотландський»), зіткнення ранніх християн та Римської імперії («Руфін і Прісцилла», «Йогана, дочка Хусова», «Адвокат Мартіан»), відчуття радикальної екзистенційної загрози серед троянців під облогою ахейців («Кассандра»), ми бачимо скрізь себе і водночас себе-як-інших. Це поліфонічний погляд на культуру: тема в одній культурі раптом дістає продовження в іншій. Ми *впізнаємо* та *не впізнаємо* себе; бачимо паралелі та перехрестя, бачимо те, чим ми схожі та чим ми не схожі з іншими культурними дилемами та конфліктами. Це *депровінціалізує* українську ідентичність і дає нам краще зрозуміти себе, бо ми вже дивимося на себе *двома парами очей* — зсередини та ззовні. «Той, хто знає лиш одну країну — не знає жодної», — говорив уже у ХХ столітті американський соціолог Сеймур Мартин Ліпсет; ця формула пасує до Лесиної стратегії дивитися на себе крізь дзеркало інших. Леся Українка зробила дуже багато, щоб ми уникнули двох протилежних пасток: ілюзії своєї абсолютної унікальності та ілюзії своєї абсолютної провінційності.

2. Фемінна постать: яка її роль в українській (і світовій) інтелектуальній традиції?

Леся Українка — мабуть, найкращий український письменник. Найкращим українським письменником є, напевно, жінка. Не знаю, чи багато культур мають схожу ситуацію.

¹ Ксенія Зборовська (автор і укладач опитування) — кандидатка філософських наук, відповідальна секретарка журналу «Філософська думка».

Думки, сюжети Лесі Українки є величезним ресурсом для аналізу сьогоденних проблем. Візьміть, наприклад, тему *чужості*, яка часто звучить у Лесі — і яка змушує по-іншому подивитися на модну у ХХ столітті тему *інакшості* та *іншості*. Леся дуже точно відчуває — нервами, шкірою — що не будь-яка інакшість є добра, не будь-яка інакшість потребує захисту: бо є інакшість, яка є ворожістю, яка хоче знищити тебе і від якої ти маєш оборонятися. Але в нашій культурі є інша тенденція: бачити будь-яку інакшість як чужість — і це теж те, чому Леся Українка ставить великий бар'єр. Вона вчить нас постійно думати: що є іншим, що є чужим, а що є ворожим? Яка інакшість нас збагачує, а яка — нам загрожує?

Або візьміть тему волі до влади, яку ми бачимо в образі Донни Анни в «Камінному господарі» — насправді це дуже смілива критика ніцшеанства (яку не дуже зрозуміли українські ніцшеанці тієї доби), нових *зоополітичних* інстинктів її доби — які призвели до трагедій авторитаризмів та тоталітаризмів ХХ століття.

Водночас парадигмальна тема Лесі — це тема *свідомого-віддавання-себе*, свідомого самодарування. Вона теж іде врозріз як із тоталітарним інстинктом *жертвувати іншими*, так і з сучасним індивідуалістичним інстинктом *брати-але-не-віддавати*. Дуже гострі і сучасні теми.

3. Що може дати українській (і світовій) філософській та літературній думці перепрочитання творів Лесі Українки?

Леся Українка працює від сюжету та від персонажів, її філософія тече з досвіду її персонажів та їхніх історій; цей досвід, як казав Гете з іншого приводу, *schon Theorie ist*, вже є теорією.

Тому її філософія вкрай розмаїта — і багата. «Кассандра» — це, зокрема, історія про істину і про правду. Чи є правдою напівправда? Чи справді шукає правди той, хто хоче її використати для чогось іншого? Чи є правдою те, що є «дещо прикрашеним»? Ця драма — *must read* для тих, хто сьогодні хоче розібратися у проблемах «постправди» та «дезінформації».

Або остання частина «Руфіна і Прісцилли» (де сцену страти християн нам показують з «бекграунду», від глядачів, які дивляться цю страту як видовище), де Леся нам демонструє, як працює «масова свідомість», як вона викривлює реальність, як вона «знає» тільки те, що у своїх гадках вигадала для себе.

І головна, мабуть, тема для Лесі — яку ми бачимо передусім в «Адвокаті Мартіані», але також «У пущі», і в «Руфіні і Прісциллі»: боротьба індивіда за свободу в межах загроженої спільноти. Як досягти і свободи себе і свободи своєї спільноти; реалізації себе і реалізації цієї спільноти — коли спільнота відчуває, що може вжити тільки *жертвуючи* індивідами? Як захистити свою спільноту, яка на межі знищення — і захистити самого себе, чиєї свободи ця загрожена спільнота не приймає, вважає її загрозою для самої себе? Це грандіозне питання для сучасної України.

4. Творчий акт як прорив у трансцендентне, свобода та фатум, катастрофізм в історії: чи можуть ці (та інші) теми творчості Лесі Українки бути реактуалізовані у сучасній філософії?

Мені найцікавіша тут тема свободи, а радше тема волі. У «Камінному господарі» Леся Українка розкриває, гадаю, важливий парадокс свободи: її

здатність *знищити* саму себе. Свобода як цінність містить суїцидальні інстинкти: її надмір здатен зруйнувати її саму. «Камінний господар» — це, з-поміж іншого, історія про те, як воля (Дон Жуан) радикалізується і стає волею *над* волями, волею до влади (Донна Анна), чийм логічним наслідком стає заперечення будь-якої волі (Командор). Так Леся нам показує діалектику свободи: як радикальна свобода перетворюється на радикальну несвободу. Самозгортання свободи, відмовляння від свободи; те, що Тимоті Снайдер називає *unfreedom* (не просто «serfdom», як у Гаєка, а саме *unfreedom*, падіння в рабство *після* того, як уже відчув свободу), — це те, через що пройшло ХХ століття, і те, що зараз загрожує нам у ХХІ-му. Свобода, на жаль, — як і будь-яка інша цінність — є *оборотною*; і зовсім не факт, що суспільство, яке її відчуло, не захоче її в собі вбити.

5. *Творчість Лесі Українки як перекладача та її значення для формування української ідентичності.*

Моя відповідь на це питання пов'язана з відповіддю на п. 1. Перекладацька діяльність Лесі Українки — це велика робота з депровінціалізації української культури.

Тамара ГУНДОРОВА, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу теорії літератури та компаративістики Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України

1. *Яке значення Лесі Українки для формування української ідентичності?*

Леся Українка є представником тієї генерації, котру Іван Франко назвав «Молодою Україною» — поколінням, яке здійснювало активну модернізацію української суспільної та культурної свідомості та творило модерну українську націю. Постать Лесі Українки — одна з центральних для цієї генерації. Зазвичай говорять про те, що її світогляд і творча індивідуальність сформовані передусім впливами матері, Олени Пчілки — активної учасниці українофільського руху. Однак насправді Леся Українка, як вона заявила в листі до Драгоманова, свого дядька, разом з молодими членами київського культурного кола вирішили відмовитися від назви «українофіли» й ідентифікували себе як українці. Загалом, політичні та культурні погляди Лесі Українки сформовані впливами саме Драгоманова. Цілком можливо, що коли б Драгоманов прожив довше, Леся стала б політиком, а не літератором. Вона виконувала роль секретаря і помічника Драгоманова в останні роки його життя, була посередником між ним, львівськими радикалами і київськими «драгоманівцями», а пізніше боронила пам'ять дядька від його критиків. У власній творчості вона також втілила чимало ідей самого Драгоманова.

2. *Фемінна постать: яка її роль в українській (і світовій) інтелектуальній традиції?*

Як і в інших культурах, жінка в українській культурній традиції зазвичай була безіменною тінню або ж легендарною постаттю типу Марусі Чурай. Лесю Українку надзвичайно цікавило те, як реальна жінка — не героїня і не

гризетка — увіходить у світову культуру. Цьому присвячена її фундаментальна студія «Новые перспективы и старые тени». У своїх творах вона надала цій темі нового звучання, поставивши питання про те, коли і де дозволено жінці публічно говорити і чи може жінка бути пророком. Виведення жінки з тіні, надання їй голосу — чи поруч із Месією, чи як суперниці Дон Жуана, а чи побратима і посестри воїна-козака — центральні теми Лесі Українки. І публічно, і творчо вона сама бере голос у ключових публічних дискусіях, пов'язаних з політичною та інтелектуальною свободою України. Окрім того, вона формує нове національне культурне поле, інкорпорує світові теми, сюжети та інтелектуальні дискусії в українську літературу, а також формує новий тип дискурсу — мультикультурного і поліфонічного, особливо у своєму листуванні. Знання іноземних мов та органічна інкрустація їх в українську зробили її творцем нового стилю мовлення, спроможного стати частиною модерного міжкультурного діалогу. Подорожування світом, знання інших культур, постійна боротьба з недугою, певна недовіра до неї як жінки поставили її дещо обабіч традиційного українського світу та зумовили її «екзотичність». Однак саме як «Інша» і як жінка, Леся Українка, фемінізуючи українську культуру, виявилася спроможною виступити проти провінційних і колоніальних стереотипів та вивести українську культуру на новий інтелектуальний рівень.

3. Що може дати українській (і світовій) філософській та літературній думці перепрочитання творів Лесі Українки?

Перепрочитання творів Лесі Українки відкриває, що її тексти вписані в найактуальніші дискусії кінця XIX і початку XX століття, зокрема ті, що стосуються явища модерності та модернізму, фемінізму, критики християнства, орієнталізму і ніцшеанства. В усіх цих питаннях вона не слідує сліпо модним течіям, але полемізує і висловлює своє розуміння. Водночас вона підносить чимало питань, що виходять поза межі її епохи. Так, по-сучасному звучить, резонуючи з екзистенціальною, її теза про творчість як змагання зі смертю. Вона сама зізнавалася, що переступала межі, була здатною до трансгресії тем табуйованих і жахаючих, входила в сюжети «з погордою до смерті». Філософія життя, гностична культурфілософія, ідея комунікаційного розриву, трагедія нерозуміння, зіставлення прагматизму і мистецтва, а також захоплення неоплатонізмом, свобода і насильство — все це окреслює горизонти сучасного філософського прочитання Лесі Українки.

4. Творчий акт як прорив у трансцендентне, свобода та фатум, катастрофізм в історії: чи можуть ці (та інші) теми творчості Лесі Українки бути реактуалізовані у сучасній філософії?

Безперечно, новоромантична культурософія, яку сповідувала і розвивала Леся Українка, несе в собі потужний філософський смисл. Порив «до блакиті» і новоромантична ідея свободи та індивідуальності виразно співвідносяться з освоєнням поля свободи модерного суб'єкта і водночас занурені в традиції романтичної філософії й неоплатонізму. Катастрофізм в історії —

так, ця тема її дуже цікавить, причому на матеріалі зіткнення світоглядів різних епох і культур, зокрема античності та християнства, середніх віків і нового часу. Вона мислить епохами та ідеями передусім, а також мучиться, як ці жорна перемелюють людину, а та борониться за свою свободу. Боротьба людини з фатумом, що обмежує свободу самовиявлення, і з фантомами — християнського Спасіння чи майбутнього соціалістичного раю, що прирікає сучасну людину бути «гноєм» для прийдешності (перечитаймо бодай її «Утопію в белетристиці»!), це також Лесині теми. Також важливо, що вона включається в критику насильства, маніпуляції, нерозуміння, підносить ідею екокритичного мислення, особливо актуального в нинішні часи. Її Мавка — втілення фемінного типу «пісні» як гностичної ідеї творчості-порозуміння.

5. Творчість Лесі Українки як перекладача та її значення для формування української ідентичності.

Леся Українка, так само як Іван Франко та Пантелеймон Куліш, започаткували дуже потужну для всього ХХ століття традицію неокласицизму, складовою якого є переклад. Найбільші досягнення високої української культури ХХ століття пов'язані з перекладами світової класики і її творчою трансформацією і новою символізацією на національному ґрунті. Загалом, в українській культурі ХХ століття виявилися найпродуктивнішими та найзначнішими два напрямки, до яких дотична Леся Українка, — неоромантична і неокласична традиції. Відтак, можемо говорити, що Леся Українка не лише відкрила ХХ століття своєю «Одержимою», але й передбачила його трагічний характер, пронизаний ірраціоналізмом, боротьбою за свободу індивідуальності, фатальним нерозумінням і народженням масової людини.

Тетяна ОГАРКОВА, літературознавиця, докторка філософії в галузі літературознавства, старший викладач кафедри літературознавства Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

1. Яке значення Лесі Українки для формування української ідентичності?

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) є абсолютно невід'ємною складовою української суб'єктності. Її художня творчість та думка є саме тим, чого українській культурі ХІХ століття бракувало — елітарним, інтелектуальним та аристократичним взірцем. Усі зусилля російської імперії були спрямовані на те, аби показати українську культуру як культуру народну, селянську, культуру малоосвічених людей та обмежених тем. Такій культурі бракувало суб'єктності та еліт — еліт саме українських, які б усвідомлювали та відстоювали свою українську ідентичність. Саме цю нішу заповнювала родина Косачів-Драгоманових, і Леся Українка зокрема.

Леся Українка належить до покоління, яке називало себе саме «українцями» — а не просто українофілами. Навіть псевдонім, запропонований матір'ю Лесі — «Українка» — тут не є випадковим. «Ми відкинули назву «українофіли», але зветься просто українці, бо ми такими ємо окрім всякого «фільства», — писала двадцятирічна Леся своєму дядькові Михайлу

Драгоманову, який теж, до слова, підписувався псевдонімом «Українець». Чому саме «українство», а не «українофільство» було важливим для цього покоління?

Велика частина ХІХ століття в Російській імперії пройшла під знаком інтелектуальної боротьби поміж «западниками» та «славянофилами»: поміж прибічниками модернізації за європейським зразком, і шукачами особливого шляху для слов'янського світу російської імперії. Українофільство ХІХ століття означало передусім просвітницьку діяльність для народу, концентрацію на місцевих темах, зануреність в українські реалії та проблеми. Саме просвітницька діяльність для українофілів була засадничою. Тим часом «українці» — в розумінні молодого покоління української Громади, до якої належала Леся Українка — це люди, які виходять за межі суто просвітницької парадигми українофільства. Вони приймають та відстоюють свою українську ідентичність, але водночас є принципово відкритими для зовнішнього світу, вільно читають усіма європейськими мовами, перекладають світову літературу українською та прагнуть модернізації та динамічного розвитку української літератури.

Леся Українка дає образ українства, який є засадничо європейським. Її горизонт інтересів надзвичайно широкий. Сюжети античні, біблійні, римські, єгипетські, європейські — вона почувається в них як вдома. І ця широта горизонту письменниці дуже важлива: вона не так багато пише буквально «про Україну», але навіть коли вони пише про античність чи про біблійні часи — вона пише таки про Україну теж. Вміння побачити універсальну проблематику в локальних українських проблемах, підсвітити це в контексті всесвітньої історії — ось одна із характерних рис письменниці, які роблять її важливою для української ідентичності сьогодні.

Насамкінець, Леся прекрасно розуміє, що саме «велика російська література» є тим ідеологічним конструктом, який позбавляє українську літературу суб'єктності (попри цікавість Лесі до деяких російських письменників). У листі до Драгоманова вона називає Льва Толстого, зокрема його оповідання «Смерть Івана Ільича» та «Власть тьми», «крайнею кацапщиною» (і це Лесі всього 17 років).

2. Фемінна постать: яка її роль в українській (і світовій) інтелектуальній традиції?

Не так багато світових літератур можуть похвалитися тим, що мають у своєму літературному каноні такі потужні жіночі постаті, як Леся Українка. В українській літературі ХІХ століття є немало жінок: серед них Олена Пчілка (Ольга Косач, при народженні Драгоманова, мати Лесі Українки), Ганна Барвінок (Олександра Білозерська, дружина Пантелеймона Куліша), і Марко Вовчок (Марія Вілінська, за чоловіком Маркович), Ольга Кобилянська та інші. Але той факт, що Україна має в українському каноні, поруч із Шевченком та Франком, ще й Лесю Українку — «єдиного мужчину в українському письменстві» (за висловом Івана Франка), — це велика перевага.

Але Леся Українка — постать не стільки фемінна, скільки феміністична. «А дівчина хіба не людина? Дівчата не для краси тільки народжуються. Бувають хоч і некрасиві дівчата, а розумні і на все здатні». Ці слова семирічної (!) Лариси Косач, сказані з нагоди народження кузини Аріядни, доньки Михайла Драгоманова, запам'ятала її мати, і їх переповідає молодша сестра Лесі Українки Ольга Косач Кривинюк в «Хронології життя та творчості» (1970, Нью-Йорк).

«Розумна і на все здатна» — саме так ідентифікує себе Леся, і так можна коротко означити її життєве кредо. Це твердження, яке підриває патріархальні уявлення про меншовартість жіночої перспективи та жіночого погляду на світ, з часом трансформується в ній у самоідентифікацію як «новітньої жінки»: вільної, самостійної, подеколи дуже самотньої. Жінки, яка дивиться прямо в очі співрозмовнику, як Дарка з її оповідання «Приязнь», яка «мала звичай здебільшого дивитись просто поперед себе». Саме прямий жіночий погляд є ознакою світоглядної дорослості: «здавалось, ніби дівчина ся знає щось таке, чого не знають або не тямлять багато інших, а вона в тому допевнилась і від того дивиться так поважно і просто в очі кожному, без тої дівочої соромливості».

Кількість потужних жіночих образів, створених Лесею Українкою, вражає. Мавка з «Лісової пісні», Кассандра з однойменної драми, Міріам з «Одержимої», та сама Дарка з оповідання «Приязнь», Софія Турковська з «Жалю» — ці образи дуже різні. Вони здебільшого не про «позитивний образ» жінки, адже серед персонажів Лесі є дуже різні жінки. Мова про її суб'єктність. Але вони суб'єктивні. Вони є точкою зору на світ, зі своєю правдою, своїми пошуками себе та сенсу життя та своїм розвитком.

Важливо, що становлення жіночої суб'єктності в художніх текстах Лесі Українки нерідко розкривається через тандеми жінок-антагоністок, через мотив сестринства чи дружби. Такими «тандемами» є сестри донна Анна та Долорес з «Камінного господаря», Софія та Надія Турковські з оповідання «Жаль», московська панночка Алла Михайлівна та оповідачка з оповідання «Над морем», або селянка Дарка та панночка Юзя з оповідання «Приязнь» тощо.

3. Що може дати українській (і світовій) філософській та літературній думці перепрочитання творів Лесі Українки?

Очевидно, що дуже багато може дати навіть не стільки перепрочитання, як власне прочитання доробку Лесі Українки, адже її автентичний доробок у його повноті ще ніколи не був масово доступним та читаним. Нове повне видання її творів вийшло друком лише у 2021-му — і це грандіозний проєкт Українського інституту книги, адже це є перше повне нецензуроване академічне зібрання творів Лесі Українки в 14 томах, видане з нагоди 150-річного ювілею письменниці.

Це видання дуже виразно оприявнює, наскільки спотвореним радянською цензурою був той корпус текстів, на якому виросло декілька поколінь, в тому числі й часів Незалежності.

Зокрема, в радянські часи під цензуру потрапила її драма «Бояриня», присвячена одному з ключових історичних моментів української історії. Окрім того, радянська влада вилучила всі критичні зауваги письменниці на адресу росіян та Москви (серед іншого, лексему «кацапи» з листів). Насамкінець, багато фрагментів в листах, зокрема, її розмислів про хворобу, про гендерні питання, також опущені радянським цензором. У новому виданні усе відсутнє в радянській версії для зручності читача виділене курсивом. Тому нове перепрочитання буде, по факту, першим повним прочитанням автентичного доробку письменниці.

4. *Творчий акт як прорив у трансцендентне, свобода та фатум, катастрофізм в історії: чи можуть ці (та інші) теми творчості Лесі Українки бути реактуалізовані у сучасній філософії?*

Одна з найпотужніших тем у творчості Лесі Українки, яка може бути реактуалізована у сучасній філософії — це тема суб'єктності, протидії ідеології, індивідуальності та свободи. У своїх драмах Лесі Українці вдається створити справжню поліфонію різних голосів, різних точок зору на світ, різних світоглядів, поліфонію різних суб'єктів, яку цілком можна прочитувати у термінах «поліфонії» та «поліфонічного роману», які М. Бахтін свого часу застосовував до творчості Достоевського («Проблеми поетики Достоевського»).

Окрім того, дуже важливою темою у Лесі Українки є взаємодія особистості та громади — «загроженої», міноритарної громади (якою була українська громада ХІХ століття), яка, з одного боку, потребує захисту, але з іншого боку — також зазіхає на особистість та її свободу. Проблема емансипації спільнот та збереження свободи особистості цілком може залишатися актуальним філософським питанням і у ХХІ столітті.

5. *Творчість Лесі Українки як перекладача та її значення для формування української ідентичності.*

Леся Українка перекладала з багатьох європейських мов, а також з давньогрецької, давньої єгипетської та давньої індійської. Разом з тим, перекладацький доробок Лесі Українки доволі фрагментарний: у ньому багато різних творів, але немало незавершених уривків. Деякий час вона разом із братом Михайлом бере участь в угрупованні молодих авторів «Плеяда», які займаються перекладами.

Найважливіше — те, що своїми перекладами, не меншою мірою, аніж своєю власною творчістю, Леся Українка працювала на суб'єктність України. Важливо пам'ятати про те, що у ХІХ столітті переклади українською мовою були засобами націєтворення в Україні. Валуєвський циркуляр (1863), який постулював, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що наріччя їх, вживане простолюдом, є нічим іншим, як російською мовою, лише зіпсованою впливом Польщі», був спрямований не стільки проти Шевченка чи Куліша, скільки проти перекладів іншомовних творів українською. Циркуляр був опублікований саме після того, як українською мовою переклали Новий Заповіт і дали цензорам на затвердження.

Російська імперія жахнулася: якщо народ має своєю мовою перекладене Євангеліє, значить, це таки окремий народ і це таки окрема мова. Саме тому указ стосувався заборони перекладів українською перш за все.

Ємський указ (1876) також цілковито забороняв публікацію іншомовних текстів в українському перекладі. Заборона мала на меті законсервувати статус української мови як мови народу для повсякденного вжитку, зупинити процес формування модерної української нації.

Насамкінець, переклад світової класики українською був засобом модернізації української літератури. Достатньо подивитися на довгі списки у декілька десятків найменувань іншомовних творів, які Леся згадує у листі до свого брата Михайла як такі, що потребують перекладу українською, щоби зрозуміти, що Леся Українка, у своїй перекладацькій роботі, добре усвідомлювала, що вона перекладає насамперед задля того, щоб ввести свою літературу в коло інших світових літератур.

Оксана ЗАБУЖКО, кандидатка філософських наук, старша наукова співробітниця відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, письменниця, літературознавиця

1. Яке значення Лесі Українки для формування української ідентичності?

Це свого часу метафорично сформулював ще в поколінні «шістдесятників» Василь Стус: Леся Українка — той «горішній поверх», без якого українська культура ніколи не буде повною, — який, додаю від себе, навіть демонструє її неперервний, аж до модерної епохи включно, генетичний зв'язок із трансєвропейською культурною спільнотою Середньовіччя і Ренесансу. Ще простіше кажучи, Леся Українка, прочитана в адекватних ідеологічних та історико-культурних контекстах, от уже понад століття «працює» в структурі української ідентичності нашим «європейським паспортом» — тим безвідмовнішим, що свідомим і зайнятим постійною саморефлексією над європейською генезою власного українства.

2. Фемінна постать: яка її роль в українській (і світовій) інтелектуальній традиції?

Як феміністка другого покоління, Леся Українка багато в чому випередила свій час, і власне здійснена нею послідовна феміністична реконструкція європейського культурного міфу, «переписання»-реапропріація основоположних, смислотворчих та ідентичнісно визначальних для європейської культурної історії наративів з жіночого погляду (коли Троянська війна обертається історією Кассандри, біблійна історія — історіями згодом викреслених з анналів жінок-єресіархинь, релігійних лідерок: пророчиці Тірци, Магдаліни-Міріам, «Йоганни, жінки Хусової» з Євангелія від Луки, катакомбних дияконис і священниць ранньохристиянських громад, а середньовічна міфологія лицарського циклу — історіями жіночої боротьби за владу, духовну та світську, аж до блискучої феміністичної деконструкції образу Дон Жуана у війні між Долорес і Донною Анною, за 60 років до того, як цю тему від-

рефлексювала у своєму есеї про Дон Жуана Юлія Кристева) — це найбільш революційна, в контексті європейського модернізму, частина її ідейного спадку. Паралелі між нею та західними теоретиками «фемінізму другої хвилі» (беручи в широкому засягу, від Симони де Бовуар до Гаятрі Чакраворті Співак, авторки програмового для постколоніальних феміністичних студій есею «Чи може підпорядковане промовляти?») заслуговують на уважне дослідження й популяризацію: парадоксальним чином, саме західна феміністична філософія другої половини ХХ століття дає нам надійний методологічний ключ до розуміння в Лесі Українці тих базових складових її світогляду, повз які з легкістю проходили кілька поколінь наших попередників.

3. Що може дати українській (і світовій) філософській та літературній думці перепрочитання творів Лесі Українки?

Почасти я вже спробувала відповісти на це питання — і своєю монографією «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» (яка з 2007 року витримала вже три видання), і минулорічними «Чотирма розмовами про Лесю Українку» з Блаженнішим Святославом (Шевчуком), що їх можна вважати логічним продовженням монографії (в якій тема Українчини багатолітньої полеміки з християнством була ще зачеплена лише побіжно, в контексті її філософії історії та критики історичної неадекватності християнства, тоді як у «Чотирьох розмовах...» ця тема вперше стає центральною). Учениця і «духовна дочка» досі не прочитаного нами «східноєвропейського Дж. Стюарта Міля» — М. Драгоманова, Леся Українка була яскравою й оригінальною мислителькою, яка не тільки перебувала у вельми евристичному діалозі з усіма головними трендами тогочасної філософської та суспільно-політичної думки — від ніцшеанства до марксизму, а й першою сформулювала у своїй творчості (насамперед у драмах, порівнянних у цьому сенсі з Платоновими діалогами) низку філософських ідей, зосереджених довкола проблеми «особа й соціум», котрі в західноєвропейській традиції стали мейнстрімом шойно після Першої, а то й Другої світової війни (у Х. Ортеги-і-Гасета, Ганни Арендт та інших критиків масового суспільства). Свого часу, ще в 1940-ві роки, Ю. Шевельов проникливо застерігав, що не можна писати історії української філософії, оминаючи творчість Лесі Українки, — але так само нині, оглядаючись на ХХ століття в усій його філософській еволюції, можна з певністю стверджувати, що інтелектуальний пейзаж довоєнної Європи в останнє десятиліття Belle Epoque без Лесі Українки приречений залишатися викривленим і неповним, і справою професійної честі для української філософської думки є відновити його цілість і повноту — ніхто інший за нас цього не зробить.

4. Творчий акт як прорив у трансцендентне, свобода та фатум, катастрофізм в історії: чи можуть ці (та інші) теми творчості Лесі Українки бути реактуалізовані в сучасній філософії?

Мені невідомі механізми реактуалізації тих чи інших ідей — за винятком хіба найочевиднішого: що таке зазвичай трапляється в епохи кризи, коли

доти панівний «ідеологічний» мейнстрим демонструє свою неадекватність новим історичним викликам — тоді починається пошук прецедентів на історичних манівцях та в забутих «глухих кутах» розвитку: маргінальне, за формулою Ж. Деріда, стає центральним. Щось подібне наша цивілізація акурат і переживає, глобальна переоцінка вартостей щойно починається, і нинішня гальванізація інтересу до спадщини Лесі Українки зумовлена, розуміється, аж ніяк не її 150-літнім ювілеєм (її одноліткові А. Кримському, наприклад, ювілей нічим не допоміг!). Безперечно одне: «Кожне покоління має перекладати класику своєю мовою» (Р. Барт), — а в стосунку до Лесі Українки останнім у нас поколінням, що вправляло такий «переклад», тобто реактуалізовану інтерпретацію, були «шістдесятники»: звідтоді (від 1970-х) майже на 50 років було загальмовано появу нових академічних видань її творів (перше Повне зібрання вийшло друком лише нинішнього, 2021 року), більшість її спадщини для двох поколінь залишалась елементарно недоступною фізично (тільки в 2016–2018 роках було оприлюднено весь наявний текстовий корпус її листів, абсолютно необхідних для повноформатної реставрації її інтелектуального портрета), — отож давайте не будемо забігати наперед і вдавати, ніби маємо до діла з «нормальною», «органічно» й безперерійно функціонуючою культурою із так улюблених Гегелем та гегельянцями імперських, де можна собі дозволити суто інтелектуальні екзерсиси, не переймаючись тим, що рукописи — всупереч запевненням булгаковського диявола — таки горять: почекаємо спершу на рецепцію нашою філософською спільнотою нового 14-томника...

Володимир ВОЛКОВСЬКИЙ, кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу історії філософії України,
Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

1. Яке значення Лесі Українки для формування української ідентичності?

Леся Українка входить до першого ряду канону персоналій з української культури, сформованого у ХХ столітті, загалом в підрадянській Україні, але й у діаспорі. Поряд із Т. Шевченком та І. Франком, її ім'я було меморіалізовано майже в кожному населеному пункті України. Враховуючи, що радянський канон має вирішальний вплив на українську масову свідомість досі, то можна сказати, що значення Лариси Петрівни — надзвичайне, вона стала іконічним образом «Українки». Їй присвячено безліч праць і її спадок переосмислюється знову і знову під різними аспектами (сам перелік цієї бібліографії може скласти багато сторінок, і щоб не припускатись однобічності, опустимо його).

Питання до роздумів дещо інше — чи справді доробок Лариси Косач справив той вплив, який, можливо, бажала авторка, чи був би у більш вільному і щасливому суспільстві, ніж те, що зазнало тих випробувань, які впали на Україну у ХХ столітті? Масова свідомість, здається, досі не засвоїла напрацювань академічних дослідників-лесезнавців: «наша Леся» досі «Українка», шанована, але не читана, хоча деякі її фрази таки увійшли у повсякденну мову, як фразеологізми. Хоча саме Леся Українка на весь обшир роз-

горнула в українській культурі добу модернізму, широкомасштабно інтегрувавши українську літературу у європейський простір, поставивши українську літературу у стан діалогу з європейською спадщиною.

2. Фемінна постать: яка її роль в українській (і світовій) інтелектуальній традиції?

Таке питання вимагає перефразування: що означає «фемінна постать»? Якщо це «жіночна постать», тобто постать, яка має предикат якоїсь метафізичної жіночності, то це зовсім не про Леся Українку. Вона радше б відкидала будь-які спроби замкнути її у статево-гендерне гетто, маркувати її саме як «жіночну» у значенні класичного стереотипу щодо «чоловічого» і «жіночого», коли «жіночне» позиціонується як щось вторинне, дещо неповноцінне тощо.

Якщо це постать жінки — то відповідь також мусить стати амбівалентна. З тих же патріархальних стереотипів, ця постать типово належить до царини ірраціонального, емоційного, афективного, радше переживання, ніж мислення, радше буття, аніж діяльності, хоч би то оформлювалося у форматі «екологічного словника» («екологічне» мислення тощо). «Нежіночні» постаті жінок або витісняються із наративу, або вписуються у панівний наратив, ігноруючи відмінності від нього. Будь то Жана д'Арк, Маргарет Тетчер, Агнеса Сорель, Симона де Бовуар чи Агнеса де Пуатьє. Проте європейська культура містить образ жінки, який, по ідеї, мав би повністю перевернути усталені стереотипи — образ Марії, Цариці Всесвіту. Вона є постаттю жінки, зовсім не «жіночною», не «фемінною».

В українській традиції Леся Українка саме відзначається своєю активною роботою над тим, щоб подолати оце ототожнення «жінки» і «жіночого». Поряд з Ольгою Кобилянською, Наталею Кобринською та ін. вона доклалась до творення модерного феміністичного руху.

3. Що може дати українській (і світовій) філософській та літературній думці перепрочитання творів Лесі Українки?

Для української думки — це насамперед відкрити для себе ті грані культури, які тривалий час витіснялись, побачити, що українська культура може бути не лише «фольклорно-пасторальною», з одного боку, а з іншого боку крайнощів, «постмодерно-провокаційною», а може поєднувати у собі глибоку модерність, елітарність, комунікацію з класичною та сучасною світовою культурою і в той же час фундаментальність класики, з її великими текстами і темами. Проте це може бути пізнане не в імітації, а в новій дії в душі тих інтенцій, які надихали Леся Українку.

Для світової — окрім історичного боку, це відкриття голосу Східної Європи, непочутого, але не менш пророчого, і радше привід задуматися над тим, що робить авторів і тексти «видимим» в очах «першого світу».

4. Творчий акт як прорив у трансцендентне, свобода та фатум, катастрофізм в історії: чи можуть ці (та інші) теми творчості Лесі Українки бути реактуалізовані у сучасній філософії?

Всі «вічні» або «великі питання» завжди можуть бути актуалізовані. Інша справа, чи є той чи інший автор таким, «після якого не можна, як раніше»,

чи він змінив культуру, філософію, літературу чи науку безповоротно і радикально. Щодо Лесі Українки це питання відкрите — проте очевидно, що ми не можемо говорити про українську культуру без неї. Її «вічні питання» досі не почуті.

5. Творчість Лесі Українки як перекладача та її значення для формування української ідентичності.

Це питання, мабуть, краще було б адресувати перекладачам та філологам. Як же історик філософії, можу хіба сказати, що досвіди перекладів кінця XIX — початку XX століття (і це не лише Леся, це і всі модерністи, і Розстріляне Відродження) цінні насамперед з мовно-поняттєвого боку. Перекладачі не лише мали потужну компетенцію з іноземних мов та гуманітаристики, особливо класичної — вони прямо черпали з народної природної української мови, що не зазнала ще настільки катастрофічної русифікації та асиміляції (до асиміляції можна віднести не лише перехід на інші мови, але і витіснення діалектів літературним стандартом мови) XX століття. Для філософа, для якого особливо важливі в роботі смислові нюанси сталих структур мови, які можуть бути джерелами виняткових філософем (досить згадати грецьку чи німецьку мови), така асиміляція реального побутування, життєві світу мови є невиправною катастрофою.

Тарас КОНОНЕНКО, доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри історії філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

1. Яке значення Лесі Українки для формування української ідентичності?

Для формування ідентичності значної ваги набуває саме надання значення, означення, визначення. По-перше, надання значення самій Постаті, по-друге, постаті у колі життя і творчості, по-третє, як привід до самоусвідомлення українця українцем — ідентифікація за певним зразком чи образом. Народження і походження є лише передумовою української ідентичності, другим її джерелом є набуття ідентифікаційних ознак українськості, які, у свою чергу, означаються і встановлюються такими зразками, як Леся Українка.

2. Фемінна постать: яка її роль в українській (і світовій) інтелектуальній традиції?

Без перебільшення можна стверджувати, що життєпис Лесі Українки є взірцевим щодо встановлення певного типу феміністичної інтелектуалістики. Потребує вкрай делікатного підходу до аналізу і висновків, що мусить зумовлюватися ретельним осмисленням подій життя поетеси і їх відлуння у творчій біографії.

3. Що може дати українській (і світовій) філософській та літературній думці перепрочитання творів Лесі Українки?

Безпосереднє перепрочитання вже є набутковим для підтримки належного рівня інтелектуальної культури. Власне, вартість має не кількість перепрочитань, а нагальне перепрочитання як зачин до розгортання читань творів

поетеси, створення умов постійної присутності наративів з її творчості у культурному та інтелектуальному просторі українського суспільства. Неперервний обіг фрагментів її творів спроможний спонукати до занурення в осяг історичного тла її життя та творчості, знаходити чинники утвердження її української ідентифікації та українськості. Захоплення подіями з життєпису Поетеси неминуче пов'яже із зацікавленням до, щонайменше, Європейського культурного, освітнього, мовного тощо середовища, імовірно, спонукає до досліджень на спільноєвропейському знаменнику.

4. Творчий акт як прорив у трансцендентне, свобода та фатум, катастрофізм в історії: чи можуть ці (та інші) теми творчості Лесі Українки бути реактуалізовані у сучасній філософії?

Безперечно! Понад те, ці та інші теми ніколи (!) й не щезали з лица української інтелектуалістики. У різні часи розвитку історії філософії на теренах України і українського світу такі теми неперервно осмислювалися, розвивалися, до них доєднувалися смисли і тривоги певної історичної доби. У добу радянської всеєдності дослідження цих тем, до прикладу, відбувалося на тлі лексиконів представників «сучасної буржуазної філософії», але у стилістиці, часом, українського літературознавства та історії української літератури. У цьому вимірі, на жаль, ще не утворилася спільнота «відданих» спадщині української філософської літератури дослідників, які б систематизували різнобічні розвідки творчості Лесі Українки, як на теренах України, так і у зарубіжжі, різними мовами і у різновидах мовних неперекладностей.

5. Творчість Лесі Українки як перекладача та її значення для формування української ідентичності.

Перекладацька творчість Лесі Українки є самостійним полем досліджень. Вона належить до плеяди видатних творців лексикону української ідентичності, мовних засобів осмислення власного інтелектуального простору українця. Перекладацька спадщина поетеси має значення не лише для історії літератури та літературознавства, але й історії філософії, філософської текстології, лексикографії, лінгвістики, теорії наративів тощо. Навіть побіжне ознайомлення з перекладами справляє враження глибокої освіченості перекладачки та наявності таємниць творчої майстерності.